

תפילין במנחת התעניות – הטעם המסתבר

הרב אהרן קאפח

מנהג פשוט בעיקר בקרב יהדות תימן, ואצל חלק מקהילות במזרח, אם כי לא מטעמים של בני תימן כפי שיובא לקמן, להניח תפילין בתפילת המנחה של התעניות, ואילו המנהג להניח אצל כלל ישראל, הוא רק במנחת תשעה באב.¹ אמנם מדי התבונני מה היא העילה להניח אצלנו בשאר תעניות לא ידעתי מאין מובאו ומוצאו, ולאיזה טעם הנהיגו כך. מתוך כך ישנה נקודה נוספת שעלינו לברר, והיא, מה הוא זמן חליצתן לאחר תפילת מנחה, זאת, למנהגנו להתפלל מנחה קטנה,² וכיון שהיא סמוכה לערב של יום ולצאת הכוכבים, הרי שתוך זמן מועט ביותר אנו מתפללים ערבית, ונכנסנו כאן להגבלה, שהרי אחת מן הדעות שנאמרו בתלמוד, היא השלילה, כלומר, לילה לאו זמן תפילין, (עירובין צו ע"א, מנחות לו ע"א-ב) אך ברור הדבר שלכתחילה אינו זמנם, אבל אם הניחם מבעוד יום, פשוט שמותר, וכמו שפסק הרמב"ם בפ"ד תפילין הי"א. הדעה הנפוצה לתלות את ההוראה לחולצן בזמן תפילת ערבית לאחר צאת הכוכבים, והמתפלל ערבית קודם צאת הכוכבים מכל שכן, כפי שראינו בעינינו, מובאת אצל ר'

¹ בית יוסף, או"ח סימן תקנה ד"ה ומ"ש מסתברא, וכף פסק בשו"ע שם ס"א. דיון נרחב בנדון העלתי במאמרי, 'תפילין בשחרית תשעה באב', בתוך: 'לקראת שבת' סדר מטות-מסעי תשנ"ז, גליון 243. שם הגעתי למסקנה, שמנהג קדמונינו היה להניח בשחרית, ורק בעקבות פסק השו"ע, שבענין זה השפיע רק כמאה שנים לאחר תפוצתו, נמנעו בשחרית והניחו במנחה עי"ש. ובחיבורי הכולל הרחבתי מאמר זה בפרטים וכללים נוספים. אמנם באחד מן התכאליל כ"י מהר"י בשירי ציין בגליון "ובספר שו"ע כתב להניח במנחה", ומהר"י בשירי נאסף בת' - 1640 או תכ"א - 1661, עיין חבורי 'יריעות אהרן', ירושלים תשס"ג עמ' 177 הע' 2.

² עיין הגר"י קאפח, הל' תפלה פ"ג ה"ג אות ח, עמ' קכח טור א: "ומנהגנו להתפלל רק מנחה קטנה, זולתי בערב כפור מתפללים מנחה גדולה". ומלבד הטעם שמעלה מו"ר בהמשך הערתו, ראה הל' תשובה פ"ב ה"ט.

מאיר הכהן³ בעל הגהות מימוניות⁴ על מה שכתב רבנו: "צריך אדם להשתדל להיותן עליו כל היום, שמצותן כך היא". ועל זה העיר הגה"מ:⁵

ועיין שם בעיטור בשם רב עמרם, וששאלתם ממנהג דרבנן,⁶ כך ראינו גאונים ואבות בתי דין ואלופים הראשונים וכל חכמי הישיבות, וכך מנהג, שאין חולצין עד כימי השמים על הארץ של ערבית.

וכזאת העיר המאה"ג הגר"י קאפח זלה"ה:⁷ "ומנהגינו ביום התענית להניח תפילין במנחה, וחולצין אותם בלמען ירבו ימיכם דק"ש של ערבית...". הנלמד מדברי הגה"מ שהמנהג יסודו בהוראות הגאונים על דרך המסור והמקובל בידם, ובפרט רב עמרם גאון שזמנו המאה התשיעית,⁸ ואף הוא כאמור, מעיד על קיומו אצל חכמים שקדמוהו, וחיזק הלשון: "וכך מנהג שאין חולצין עד כימי השמים על הארץ של ערבית".

ואכן, אם נתבונן במקור אליו מפנה הגה"מ, דהיינו ר' יצחק בן אבא מרי ממרשיליא⁹ בחבורו 'העטור',¹⁰ נראה לשון זה:¹¹

³ מחכמי אשכנז במאה הי"ג, תלמיד מהר"ם מרוטנבורג.

⁴ מקורות, מקבילות, הבנות והשגות לספר משנה תורה להרמב"ם, בעצם הצגת מנהגי אשכנז כדרך רמ"א בהגהותיו לשו"ע. נדפס לראשונה בדפוס קושטנטינא רס"ט - 1509. למותר לציין שבנדון שלנו אין זו השגה, כי אם מקבילה ותנא דמסייע לרבנו.

⁵ הל' תפילין פ"ד הכ"ה אות פ.

⁶ אין הכונה לחכמי משנה ותלמוד, כי אם לגאונים. וכלשון הזה מצינו אצל רבנו חננאל והרי"ף בהביאם שיטות גאונים שקדמום. אצל הרי"ף ראה למשל: "דינא דמורדת דנהיגין רבנן במתיבתא מכמה שני עד השתא" (כתובות כז ע"א מדפי הרי"ף), ור"ח לשון דומה: "חזינן לרבנותא מגאונים" (שבת ח ע"א).

⁷ הל' תפילין פ"ד ה"י, אות כג, טור ב.

⁸ נפטר בסורא ד'תרל"ה - 875.

⁹ מחכמי צרפת במאה הי"ב. נולד בפרובאנס בשנת ד'תתפ"ב - 1122 לערך, נפטר בשנת ד'תתקנ"ג - 1193.

¹⁰ ווארשא תרמ"ג - 1883.

וששאלתם ממנהג דרבנן, כך ראינו גאונים ואב"ד ואלופים הראשונים וכל חכמי הישיבה כך מנהגו, שחולצין עד כימי השמים על הארץ של ערבית.

ובתשובת רב נטורנאי¹² גאון, מצאנו:¹³

וששאלתם, תפילין לאחר שקיעת החמה, רבותינו היכי עבדי. כך ראינו מהם שהיו עושין, שמניחין אותן קודם שקיעת החמה ומתפללין בהם תפילת (המנחם) [המנחה], וקורין קריית שמע עד ויאמר ה', ומסלקין אותן בויאמר ה'. ואם יש שעה שצריך לשומרן או שנטרד לבו לסלקן מלומר אמת, או שממהר שליח צבור באמת, ואין לו פנאי לסלקן ולהניחן בנרתיקן קודם תפילה, שאי אפשר לאוחזן בידו ויתפלל, מתפלל בהן תפילה של ערבית.¹⁴

¹¹ הל' תפילין, שער ראשון, דף ס ע"ב, טור א.

¹² כך שמו במסורת תימן, ולא נטרונאי. על' פרופ' יוסף טובי 'פירוש הסליחות לרבי יצחק ונה', אפיקים, קט-קי, טבת תשנ"ז, עמ' 23 ועמ' 24 הע' 1. אך ראה הגר"י קאפח 'הרי"ף למסכת חולין', ירושלים תש"ך, מבוא עמ' 7, ובגוף החבור עמ' כ, ד"ה ואמר עוד, שציין (במבוא) והעתיק (בגוף החבור) כמקובל. חכם זה היה ראש ישיבת סורא בשנים ד'תרי"ג - 853 - ד'תרי"ח - 858.

¹³ מהדורת פרופ' ירחמיאל ברודי, ח"א, ירושלים תשנ"ד, סימן ז עמ' 104. תשובה זו הובאה גם ע"י רב"מ לוינ' אוצר הגאונים למסכת עירובין - התשובות ס' קפח, ומקורה הראשון 'חמדה גנוזה', ירושלים תרכ"ג - 1863, ס' פד. אמנם בתשובה המופיעה בקובץ 'חמדה גנוזה' כתוב "תפילת המנחם" (כמוסגר בסוגריים עגולים אצל ברודי), ומובנה בקשת 'ענינו' הנאמרת בתעניות, אולם נראה ברור ופשוט שנפלה שם טעות סופר בהדפסה או בהעתקה, ובמקום 'המנחה' (כמוסגר בסוגריים מרובעים אצל ברודי), הפכה אות 'ה' ל-'מ' סתומה, וכך יצא 'המנחם'.

¹⁴ תשע עשרה ברכות.

אף רב יהודאי גאון¹⁵ השיב ברוח דברים אלה:

וזמן הנחת תפילין כל זמן שלא שקעה חמה ואפי[לו] בין השמשות נמי זמן הנחת תפילין הוא, דאמרי[נן] הלכתא, לילה לאו זמן תפילין, הלכה ואין מורין כן. ומנהג בשתי ישיבות שחולצין לאחר כימי השמים על הארץ של ערבית.¹⁶

וכן הוא בשו"ת "שערי תשובה",¹⁷ שם הובאה תשובת רב שר שלום גאון:¹⁸ "...ומנהג שתי ישיבות שחולצין לאחר כימי השמים על הארץ של ערבית...".¹⁹ וראה מרן²⁰ בחבורו "בית יוסף" או"ח סי' כה, ד"ה: "כתבו הגהות מימון", שהעתיק את הלשון המובא בשם העיטור המעיד על המנהג, ואילו בשולחן הקצר, דהיינו בשולחן ערוך, לא העלהו כלל.²¹

¹⁵ גאון סורא ד'תקי"ז - 757.

¹⁶ הלכות פסוקות מן הגאונים, סי' סב, קראקא תרנ"ג - 1893. ועי' שם תשובת רב משה גאון (גאון סורא משנת ד'תקפ"ה - 825), סי' סו, בדברו באופן כללי על זמן הנחת תפילין.

¹⁷ לייפציג תרי"ח - 1858.

¹⁸ גאון סורא משנת ד'תר"ח - 848.

¹⁹ סי' קנג, דף טז ב, ד"ה לשר שלום.

²⁰ ר' יוסף קארו, טולדו (?) ספרד רמ"ח - 1488, צפת של"ה - 1575. נקדתי אות ו של שם משפחתו בשורק ולא בחולם כמקובל, כי זו היא הגייתם של בני תימן. ראה פרופ' יהודה רצהבי, 'ר' יוסף קארו ויהודי תימן', תלפיות, ניו-יורק, תשרי תשכ"א, עמ' 469 הע' 1. ספר המוסר לר' זכריה אלצ'אהרי, מהדורתו, ירושלים תשכ"ה, המחברת הששית, עמ' 116 שו' 12. אך ראה במבואו של המהדיר עמ' 31 הע' 18, שכתב שהדבר נובע "מטעמי חריזה". ונראה שאין החריזה של "יסורו" שבסוף הפסקא, אלא מטעם צורת הגיית שם משפחתו כפי ששמעה ר"ז אלצ'אהרי.

²¹ במאמרי, 'קביעותיו של מרן בחיבוריו "כסף משנה" ו"אבקת רוכל" כלליות הן, או פרטניות', בתוך: 'לקראת שבת', סדר משפטים, תשנ"ט גליון 321, דנתי בין היתר ביחס בין 'בית יוסף' לשו"ע. ובחבורי הכולל. אם יגזור ה' בחיים. ארחיב.

מתוך כל המקורות שהובאו לפנינו, ראינו שהנחת תפילין במשך כל שעות היום נהגה בישיבות בבל סורא ופומבדיתא, מבלי כל קשר ושייכות לתעניות, שהרי מצוותן כל היום כאמור לעיל, ולכן נצרכו לקבוע זמן חליצתן לעיתותי ערב. נראה שהסיבה שנשארים מעוטרים בתפילין עד אחרי סיום שתי פרשיות ראשונות שהן "ואהבת" "והיה אם שמע", ורק בסופה של שניה כשמגיעים ל"למען ירבו ימיכם" חולצין, או כלשון רב נטורנאי גאון "ומסלקין אותן בויאמר ה'", נובעת מכך שבשתיהן נזכרה מצות תפילין "וקשרתם" "וקשרתם", וראה ברכות יד ע"ב - טו ע"א.²² עוד לו, שאם אדם דחוק ואינו יכול לקפלן ולאוחזן בידו²³ עד תחילת תשע עשרה ברכות, יכול להתפלל בהן מבלי בית מחוש, כדן, שכל עוד הניחן מבעוד יום מותר כל הלילה, אלא שאין מורין דבר זה ברבים, וכמו שצינו לעיל.

אמנם קצת קושי יש בלשונו של רב שר שלום גאון, לשיטת רבנו במה שכתב "ואפילו בין השמשות נמי זמן הנחת תפילין הוא", שהרי ידוע הוא שלשיטת רבנו שקיעת החמה היא צאת הכוכבים, כמו שהעיר הגר"י קאפח בכמה מקומות בחיבוריו, ובפרט בפירושו לספר משנה תורה.²⁴

²² תמצית ומקורות לפסקא זו, ראה ירחמיאל ברודי בהערותו לתשובת רב נטורנאי שהובאה לעיל, עמ' 104 הע' 2.

²³ השווה רמב"ם הלכות לולב פ"ז הכ"ג: "כך היה המנהג בירושלם, יוצא אדם מביתו שחרית ולולבו בידו, ונכנס לבית הכנסת ומתפלל והוא בידו", ותפילין בדרכה מנה. ואינו דומה למה שכתב רבנו בהלכות תפלה פ"ה ה"ה, כי שם מדובר שאוחזן בידו, ואילו כאן הן מונחות עליו.

²⁴ ראה למשל, קרית שמע פ"א ה"י אות כו, תפלה פ"א ה"ט אות כו, שם פ"ג ה"ד אות ט, תפילין פ"ד הי"א אות כה, שבת פ"ה ה"ד אות יד, והשווה מילה פ"א הי"ג אות לה, קדוש החדש פ"ב ה"ט אות כד, חנוכה פ"ד ה"ה אות ה. תאם והקבל מקורות אלה לראות אם תעלה הוראת רש"י ש גאון עם דעת רבנו במושג "בין השמשות", ולעניין המושג "עם שקיעתה" המובא בפ"ד חנוכה ה"ה, ובו הראנו שישנן שתי שקיעות, ראה רשימתי 'זמן הדלקת נר חנוכה לכתחילה לדעת הרמב"ם' בחבורי 'יריעות אהרן' עמ' 66-68, ודלא כאלו הרוצים לעקש ולאנס את דעת הרמב"ם בטענות עושים, כדי להשוות המדות עם פוסקים אחרים, ומוכח שלא עיינו ולא ראו ולא הביטו ולא חזו, וראה רמב"ם מורה הנבוכים. ח"א פ"ד.

כבר שאלנו בתחילת דברינו, לאיזה טעם נהגו אצלינו בני תימן להניח תפילין במנחת התעניות. מתוך כך, שבתי התבוננתי וחקרתי אחר לשונות התכאליל בכתבי יד, כדוגמת המהדורה הבנויה על התכלאל הקדום שזמנו שנת רנ"ח – 1498 ואחרים כדוגמתו, שהיסוד להם הוא תכלאל מהר"י בשירי משנת שע"ח – 1618, שיצא לאור על פי העתקתו של הסופר הנוודקן הרה"ג שלום קורח זלה"ה²⁵ משנת תרצ"ט – 1939, והידוע בשמו "תכלאל קדמונים"²⁶ וכן תכלאל משתא-שבזי שזמנו שנת הת"ב – 1642,²⁷ המשמשים מדגם מייצג לתכאליל שקדמום ובני זמנם, ולא ראיתי מי שהתעורר לכך בהוראותיו, והזכיר זמן הנחת תפילין במנחה.

אף סדורי הדפוס כדוגמת: "עץ חיים"²⁸ למהרי"ץ,²⁹ הרא"ח נדאף³⁰ בסדור "תפלת כל פה"³¹, הגר"י קאפח³² בסדור "שיבת ציון",³³ לסדר מנחת עשירי בטבת, וכדוגמתו בשאר תעניות חוץ מתשעה באב, לא הזכירו הנחת תפילין.

²⁵ צנעא תרל"ג – 1873, רמת גן יג מרחשון תשי"ג – 1952. ראה 'יריעות אהרן' עמ' 180-181.

²⁶ דף מז ב, מהדורת צלום כה"י, ירושלים תשכ"ד. במכתב מחודש מנחם אב תרצ"ז – 1937, כותב הר"ש קורח: "כבר הודעתי לכם שאעשה "הבשירי" עיקר ונוסחת שאר התכאליל אעיר עליהן מחוץ לדף". וראה מאמרי, מנהג קדום בעת הקידושין, תימא ד, נתניה תשנ"ד עמ' 49 הע' 14. כך יוצא שבתוך נוסח תכלאל קדמונים משולבים נוסחות תכאליל אחרים, ואם היה שינוי בנוסח נדוננו, היה הר"ש קורח מעיר על כך כדרכו לציין בגליון.

²⁷ חלק א, ירושלים תשמ"ו, עמ' קו.

²⁸ חלק א, דף רב א-ב, ירושלים תרנ"ד, דפוס צלום, שם תשי"ב.

²⁹ צנעא, תע"ה – 1715 לערך, שם כח ניסן תקס"ה – 1805.

³⁰ צנעא תרכ"ו – 1866, ת"א ת"ש – 1940.

³¹ ירושלים שנת 'אהבת הקדמונים' (תרס"ג – 1903), וראה מה שהעיר עליו בענין אחר, הגר"י קאפח בהל' חמץ ומצה פ"ה ה"י, אות יז טור ב. בגלגול אחר של סדור זה משנת תרצ"ה – 1935, שבעריכתו היה שותף דודי אחי אמא הגר"ש יצחק הלוי (צנעא, מרחשון תרנ"א – 1890, ירושלים תשל"ג – 1973), אף שם אין גלוי דעת, וכדלקמן בסוף פסקא זו שבמאמר.

³² צנעא, יב כסלו תרע"ח, ירושלים יח תמוז תש"ס. ראה 'יריעות אהרן', עמ' 215-216, 233-234.

³³ חלק א, ירושלים תשי"ב. עמ' רנג.

בסדור "שיח ירושלם", שהוא הרחבתו וגלגולו השני של הסדור "שיבת ציון", שיצא לאור בהשגחתו ובעריכתו של הגר"י קאפח,³⁴ נזכר שמניחין וחולצין ב'למען ירבו ימיכם', מבלי להתייחס למקור. תכלאל "עטרת זקנים",³⁵ כמנהג יהודי חבאן שבדרום מזרח תימן, בעריכתו של הרב שלום יצחק מעטוף,³⁶ לא נזכרה הנחת תפילין, ומתוך צורת הדפוס ניכר שההוראות המופיעות שם, לקוחות מסדורים הדורכים והמעתיקים לשונות מהרי"ץ בפירושו "עץ חיים" על התכלאל.

סדור "כנסת הגדולה", שאמי, נוסח ספרד, בעריכת הרב יוסף צובירי³⁷ תחת הכותר 'תפילת מנחת הצומות' כתב: "למנחה, מוסיפים להניח תפילין כמו בשחרית",³⁸ ולאחר מכן³⁹ "כשמגיעים לכימי השמים על הארץ, עומדים (?) וחולצים התפילין". בסדר עשירי בטבת,⁴⁰ תענית אסתר,⁴¹ שבעה עשר בתמוז⁴² כתב לשון מקביל בכולם: "למנחה, מניחים תפילין כמו בשחרית", וכמובן אף הוא לא נחת לטעמה. סדור "שיח שפתותינו",⁴³ בעריכת ר' שלמה עמיהוד הי"ו, כתב בסדר תפילת מנחה לארבעה צומות, שמניחים בסתם.

³⁴ חלק א, ירושלם תשנ"ג, עמ' שז, סי"ט.

³⁵ ירושלים תשל"ג, עמ' תמב.

³⁶ חבאן, תר"ע – 1910, מושב ברקת תשל"א – 1971. ראה משה גברא, אנציקלופדיה לחכמי תימן, בני ברק תשס"א, עמ' 349-350.

³⁷ צנעא תרע"ו – 1916, תל אביב ב' אב תש"ס. וראה מה שכתבתי עליו בלקסיקון "ילקוט תימן", תל אביב תשס"א, עמ' 230-231. בלקסיקון זה כתבתי כמאה ערכים הכוללים את המדור העוסק בהלכה וביצירה הרוחנית, וחלק מאישים בתימן ובארץ, בנוסף לעיבוד רוב החומר וחלוקתו למדורים.

³⁸ חלק א', תל אביב תשל"ו, עמ' תרכב.

³⁹ עמ' תרכג.

⁴⁰ עמ' תרכו.

⁴¹ עמ' תרלב.

⁴² עמ' תרלה.

⁴³ חלק א, בת ים תשנ"ב, עמ' תרצג.

הנה כי כן, בכל המקורות שהבאנו לעיל, הן כתבי היד שהתעלמו מלהזכיר מנהג זה, והן סדורי הדפוס, לא נמצא מהם עד אחד שירד לשורש המנהג, ואמנם את שתיקתו של מהרי"ץ יש להסביר בכך, שבתקופת עריכת הסדור שנסדר בסביבות הרבע השלישי של המאה הי"ח (תקל"ה – 1775) לערך,⁴⁴ עדיין היה מהרי"ץ כפוף במידת העקרון להוראות התכאליל שקדמוהו, מה הם סתמו אף הוא סתם, מה שאין כן הדבר בהוראותיו להנחת תפילין בשחרית ומנחת תשעה באב, ואילו שאר העורכים הבאים אחריו, ציינו כאמור את הדברים בסתם.

אף שראינו שהמנהג הפשוט אצלנו להניח במנחת התעניות, עלינו לברר מה יהא משפטו של יום עשירי בטבת החל בערב שבת. הצגת שאלה זו באה בעקבות עדותו הנאמנה של דובר צדק ומגיד מישרים, הזקן ר' שמואל ב"ר אהרן עוזירי הי"ו, תלמיד מו"ר הישיש הגאון מהר"י קאפח זלה"ה⁴⁵, שהורה לתלמידיו שומעי לקחו בעשירי בטבת שחל בערב שבת שלא להניח. ופשוט וברור שהוראה זו ששמע ר' שמואל היתה בעשירי בטבת של שנת תר"צ – 1930, משום שר"ש נולד בשנת תרע"ז – 1917, והפעם הקודמת לשנת תר"צ אירעה בשנת תרפ"ג – 1923 בהיות ר"ש בן שש שנים, כך שהדבר קשה מכל ריח הגיון ששמע הוראה זו בהיותו בן שש שנים, ואילו מהר"י קאפח נאסף בשנת תרצ"ב – 1932, כלומר שנתיים לאחר תאריך זה, והפעם הבאה שחל התאריך, היה בשנת ת"ש – 1940. כך יוצא שר"ש שמע הוראה זו בהיותו בן שלוש עשרה שנים.

איך שיהיה, עלינו לרדת לשורש וטעם הוראתו של מו"ר הישיש זלה"ה שלא להניח במנחת עשירי בטבת החל בערב שבת. והנה מצאתי חבר למהר"י קאפח, הוא ר' שמשון מורפורגו⁴⁶ אב"ד אנקונה בשו"ת "שמש צדקה"⁴⁷ שדן בארוכה באלו הנוהגים

⁴⁴ דברים שנכתבו על תאריך עריכתו, ראה ר' יצחק רצאבי, שיטת מהרי"ץ בפסקיו שבספר "שערי טהרה", אור ישראל ד, בני ברק, תשרי תשמ"ח, עמ' מ-מא.

⁴⁵ גדול חכמי תימן בדורות שלפנינו. צנעא תר"י – 1850, שם, יא כסלו תרצ"ב – 21.11.1931.

⁴⁶ מגדולי חכמי איטליה, גרדיסקה (אוסטריה) תמ"א – 1681, אנקונה ת"ק – 1740.

להניחם כל היום כולו, אף על פי שמן הדין כך, בזמנינו לא נהגו משום שאין יכולים להיזהר בהם בגוף נקי, ובפרט אלו: "בני חבורה המתקבצים בב"ה (בבית הכנסת) בערב שבת בכ"ב שעות,⁴⁸ ורגילין להתפלל מנחה עם טלית ותפילין ואחר כך חולצי[ן] את תפיליהן ומקבלי[ן] עליהן שבת..." ולאחר שנשא ונתן באורך בנדון, כתב: "...אבל במנחה בע"ש כבר נתפשט המנהג בכל מקום שאין מניחין, וכך העיד על זה הרב הגדול המקובל האלהי כמוהר"ר בך מו"ח נר"ו ששאל לכמה גדולים מא"י ואמרו לו שאין להניח תפילין במנחה של ערב שבת..." וכל עדות זו האחרונה אינה אלא בשם "הצעיר מנשה יהשוע בלא"א האלוף כמוהר"ר יהודה מצליח פאדובה נר"ו".⁴⁹

בכל אופן אסמכתא זו שיתכן ומו"ר הישיש ראה לסמוך עליה, היא לסיבה שמנהגנו להתפלל מנחה קטנה והיא סמוכה לכניסת השבת, ואף על פי שאין קושי בדבר, שהרי כתב רבנו בפ"ד תפילין הי"ב: "היה יושב בבית המדרש ותפילין בראשו וקדש עליו היום, מניח ידו עליהן עד שמגיע לביתו וחולץ".⁵⁰ בכל אופן, מקום נוסף שהביא אסמכתא זו של ר"ש מורפורגו בעל "שמש צדקה" ובשמו, ראה שערי תשובה, או"ח סי' לז סק"ג.

⁴⁷ ויניציא תק"ב – 1742, או"ח סי' ז-ח.

⁴⁸ מעט לפני פלג המנחה.

⁴⁹ שם, דף יו א, טור א. שתי תשובות אלו של הגר"ש מורפורגו שהם סימנים ז-ח, ארוכות מאוד, ובפרט סימן ח. ויש לעיין שם בגוף הדברים, כדי לבחון את מקורותיו משאו ומתנו ומסקנותיו. בכל אופן, אין להבין מכאן שהוראה להימנע מהנחת תפילין, נובעת מהנהגת המקובלים, שהרי אותו מקובל ר' בנימין הכהן שאל "לכמה גדולים מא"י", והם שהורו להימנע וטעמם ונימוקם עמם בעקבות פוסקים שקדמום. בכל אופן, אף הגר"ש מורפורגו הסתייג מתורת המקובלים והוראתה, ועוד בצעירותו בהיותו בפדובה, הדפיס בעילום שם פירוש פילוסופי לספר "בחינת עולם" בשם "עץ הדעת" (ויניציאה תס"ד) ובסוף ספרו – פירושו הדפיס דברי סניטה נגד הקבלה מאת יעקב פרנסיס. על נקודה זו באופן כללי, ראה מה שכתב מ.וילנסקי, על רבני אנקונה, סיני כה, ניסן – אלול תש"ט, עמ' סח-עה.

⁵⁰ וראה שבת פי"ט הכ"ו, אע"פ שבשתי הלכות אלו, המובן שהיננו ברשות הרבים ולא בבית המדרש, או אם תרצה אמור רשות היחיד.

על אף העדות על הוראתו של מו"ר הישיש, כבר העיר והורה נכדו הגר"י קאפח בפ"ה תעניות:⁵¹

ומנהגנו כשחל עשירי בטבת בערב שבת...נוהגים היינו לאחר מעט את התחלת התפלה, קוראים שה"ש וחמשת המזמורים כנהוג, מניחים תפילין קוראים בתורה ויחל, מתפללים מנחה, חולצין תפילין,⁵² ומתחילים קבלת שבת כנהוג.

איני יודע מה היה יחסו של מו"ר הגר"י קאפח להוראת זקנו, אם קיבלה, אך בכל זאת ראה להמשיך את הקיים, או אם היו לו פקפוקים בה והעדיף להתעלם מבלי להזכירה. וכבר מצאתי כמה הוראות והבנות שהוא סובר בהיפך ואף על פי כן שתק.⁵³ אמנם יתכן שמו"ר הישיש היה סבור שכיוון שהתכאליל שתקו מזה, ושבת ממשמשת בפתח, לכן יש לסמוך על זה, ושב ואל תעשה עדיף.

⁵¹ הל' ה, אות י' טור ב, ד"ה אבל אחד.

⁵² קודם מזמור שיר ליום השבת. ומה היא הגדרת קבלת שבת, ראה הגר"י קאפח, פ"ה שבת הי"ט, אות מב, עמ' קטו טור ב, ד"ה ומנהגנו.

⁵³ ראה לדוגמא מה שציינתי ברשימתי, 'עד היכן ממלא כוס שלברכה' בחבורי 'יריעות אהרן', עמ' 62-63. ועיין עוד מש"כ בפ"ז שבת, ה"ה אות ז, שם פ"ח הט"ו, פכ"א הי"ח, ושבתית עשור פ"א ה"ג אות י, והשווה שיטת מו"ר הישיש, במאמרו, 'דיכה חיתוך ירקות ושחיקה בשבת', כתבים א, ירושלים תשמ"ט, עמ' 519-526, 528-531, במחלוקתו עם הגר"ש שמן זלה"ה עמ' 527-528 (נולד ת"ר — 1840, נסתלק תרס"ה — 1905. גיסו של מו"ר הישיש, משום ששניהם היו נשואים בבנותיו של ר' דוד יצחק הלוי. סגן ראש הישיבה הכללית שהיתה ב'כניס בית צאלח', ומחבר ספר 'פך השמן' על לשונות השו"ע, ששרידי שרידים ממנו נדפסו על ידי ר' שמעון צאלח, בקובץ המכיל כמה חבורים לחכמי תימן, תשמ"ד. סח לי בזמנו המאה"ג הגר"י קאפח, שכשנסתלקה נות ביתו של הגר"ש שמן בשנת המלחמה והרעב הגדול 'חזות אלנפאר' תרס"ה — 1905, שאף הוא נאסף בה, בא הגר"ש שמן להתאבל עליה בביתו של מו"ר הישיש מהר"י קאפח זלה"ה, יחד עם אחותה, זקנתו של הגר"י קאפח).

ואת אשר נראה לי, מה הביא את חכמי יהדות תימן לקבוע מנהג זה, הוא מה שכתב רבנו בפ"ה תעניות ה"א:

יש שם ימים שכל ישראל מתענים בהן, מפני הצרות שארעו בהם, כדי לעורר הלבבות ולפתוח דרכי התשובה. ויהיה זה זכרון למעשינו הרעים ומעשה אבותינו שהיה כמעשינו עתה, עד שגרם להם ולנו אותן הצרות. שבזכרון דברים אלו נשוב להיטיב, שנאמר והתודו את עונם ואת עון אבותם.⁵⁴

מכאן נבין, שעצם התענית ומטרתה אינה רק הימנעות ממאכל ומשתה, כי אם הרהור וחרטה ממעשים הרעים וקבלה לעתיד, וכשאדם כנוע ומשבר את לבו אזי תהא תעניתו שלמה, וכמו שפתח רבנו בכרוז להלכות תשובה "שישוב החוטא מחטאו לפני ה' ויתודה",⁵⁵ כל שכן בימי התעניות הצומות וזעקתם כשהאדם בבית הכנסת כשמתפלל בצבור, תקנו להניח תפילין גם בתפלת מנחה כדי שיהא מושפע מאוירת התענית וינהג בכובד ראש, וכמו שהעלה רבנו במוסרו המאלף בפ"ד תפילין הכ"ה:

קדושת תפילין קדושה גדולה היא, שכל זמן שתפילין על ראשו של אדם ועל זרועו, הוא עניו וירא, ואינו נמשך בשחוק ובשיחה בטילה, ואינו מהרהר מחשבות רעות, אלא מפנה לבו לדברי האמת והצדק.

ובהלכה כו: "אף על פי שמצותן ללבשן כל היום, בשעת תפלה יותר מן הכל".

⁵⁴ ועיין מה שכתב מו"ר הגר"י קאפח על אתר אות ג.

⁵⁵ וראה מה שהעיר מו"ר הגר"י קאפח אות א' ובהפניה שם.

סוף דבר:

- א. נראה שיהדות תימן היא הקהילה היחידה שהנהיגה ונוהגת להניח תפילין בפרט, בתפילת מנחה של כל התעניות.
- ב. מנהגנו להתפלל מנחה קטנה, ומכאן שהיא סמוכה לערבית.
- ג. לכאורה שורש מנהג זה של התעניות, יסודו במנהגות ובהוראות הגאונים. ולא היא, כי מנהג הישיבות להניח כל ימות השנה, ותפלת מנחה זמנה בכלל יום. כמו כן אין לתפוס שהגאונים או חלקם, הניחו תפילין במנחה כסדר הפרשיות המופיע אצל רבנו תם וכעדות הראב"ד בהשגתו לפ"ג תפילין ה"ה, שכך הוא הסדר בתפילין של רב האי גאון,⁵⁶ שכדברי הראב"ד הלוי בעל ספר הקבלה עמ' 66:57 "והוא היה סוף הגאונים". כי אדרבה הוכח, שסדר הפרשיות בתפיליו של רה"ג, היה כשיטת רבנו ורש"י.⁵⁸
- ד. הקביעה לחלוץ ב"למען ירבו ימיכם" של ערבית נעוצה כנראה במנהגם להתפלל מנחה וערבית סמוכות, כמנהגנו, ואם כך לילה גם זמן תפילין אך "הלכה ואין מורין כן". וכיוון שנזכרו פעמיים "וקשרתם" בפרשיות קרית שמע, לכן נהגו לחלוץ אחר "וקשרתם" השניה.
- ה. הגאון הישיש מהר"י קאפח זלה"ה, הורה לתלמידיו במנחת עשירי בטבת שחל בערב שבת שלא להניח.
- ו. נראה שהיסוד להוראתו נעוץ או בשתיקת התכאליל שבכלל הוראותיהם לא אמרו מאומה בנדוננו בסדר מנחת התעניות, או בהוראה המובאת אצל ר"ש מורפורגו ונכפלה ב"שערי תשובה" על השולחן ערוך.

⁵⁶ גאון פומבדיתא. ד'תרצ"ט – 939, שביעי של פסח ד'תשצ"ח – 1038.

⁵⁷ מהדורת נויבאוואר, אוקספורד תרמ"ח – 1888.

⁵⁸ עיין מה שציינתי במאמרי 'יחסם של חכמי תימן למחלוקת רש"י ורבנו תם בסדר פרשיות של תפילין', בתוך: 'לקראת שבת' סדר בראשית תשנ"ח, גליון 255 ובהערה על דברי הראב"ד, ובחבורי הכולל הרחבתי.

ז. נכדו הגר"י קאפח העיד והורה להניח גם במנחת עשירי בטבת שחל בערב שבת.

ח. מאחר שלא ראיתי טעם למנהג, נראה לי שכל זה אינו אלא כדי להכניע את לב האדם וסדור מחשבותיו על דרך החיוב, לכן תיקנו שגם בתפילת המנחה הסמוכה להשלמת התענית, יסיים האדם את התענית מתוך יראה וענוה.

והנראה לעניות דעתי כתבתי

